

Проблемні аспекти цивільно-правової відповідальності без вини

Паришкура Вікторія Валеріївна,
*провідний спеціаліст відділу забезпечення
виконання доручень членів Вищої ради юстиції
управління з питань забезпечення роботи
членів Вищої ради юстиції*

Оскільки основним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини, посилюється роль і значення інституту цивільно-правової відповідальності, зокрема відповідальності без вини, покликаним якого є забезпечення вищезазначених прав і свобод та захист їх від порушень.

Відповідальність без вини була предметом дослідження юридичної науки як за радянських часів, так і в період незалежності України. Незважаючи на це, на сьогодні не втрачають своєї актуальності питання, що стосуються правової категорії вини як елемента складу цивільного правопорушення. І оскільки вчені по-різному трактують вищезазначену категорію, то як наслідок виникають серйозні суперечності, що стосуються саме відповідальності без вини. Так, між вченими не існує одностайної думки стосовно справедливості, ефективності та конституційності відповідальності без вини. Крім того, ні в доктрині цивільного права, ні в законодавстві не існує загальноприйнятого визначення поняття цивільно-правової відповідальності, зокрема і без вини. Вказані вище обставини стали причиною написання даної статті.

У цивільному праві питання про вину як підставу відповідальності є дискусійним. Між вченими-цивілістами тривалий час точиться полеміка стосовно того, чи можна вважати відповідальністю покладення обов'язку відшкодувати шкоду, якщо її заподіяння не є результатом винної поведінки правопорушника. На цьому підґрунті виникло декілька різних теорій. Найбільш поширені з них: «теорія вини з винятком» або теорія «стимулювання»[1]; теорія «двох підстав» [25]; теорія вини та ризику [15] теорія «вини та спеціальних юридичних фактів» (теорія «вини та закону») [16].

Не вдаючись до детального розгляду наведених вище теорій, зазначимо, що прихильники визнання відповідальності в цивільному праві “лише за вину” виходять із єдності чи хоча б тотожності елементів складу цивільного та кримінального правопорушень, а також тотожності функцій, які виконують цивільно-правова та кримінально-правова відповідальність.

Автор цієї статті не погоджується з поглядами тих вчених, які безвинну відповідальність не вважають цивільно-правовою відповідальністю. Оскільки цивільно-правовій відповідальності, зокрема і без вини, притаманна насамперед компенсаційна функція, на відміну від кримінальної, яка виконує карально-виховну й обґрунтовано пов'язана з виною. Для цивільно-правової відповідальності важливим є не покарання, а відшкодування шкоди потерпілому в повному обсязі, тому вина в деяких випадках не має жодного юридичного значення для притягнення правопорушника до цивільної відповідальності. Головним є те, що наявна шкода і порушене чуже суб'єктивне право, яке повинно бути відновлене будь-якою ціною, навіть за рахунок заподіювача, хоча і невинуватого.

Таким чином, відповідальність без такого елемента складу цивільного правопорушення, як вина, можлива і це цілком нормально для цивільного права, враховуючи особливості його функцій.

Для кращого розуміння відповідальності без вини доцільно окреслити цивілістичні теорії безвинної відповідальності.

Теорія законного страхування. У рамках цієї теорії обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду не визнається мірою відповідальності. Він визнається аналогом обов'язку державного органу страхування з виплати страхового відшкодування у разі настання правового випадку. Такої точки зору дотримується й О.О. Красавчиков [14]. Ця теорія не може обґрунтувати застосування відповідальності без вини. Досить розглянути підстави виникнення відповідальності і страхового випадку. Якщо для виникнення обов'язку відшкодувати збитки чи виплатити неустойку необхідна наявність правопорушення, причому підставою для звільнення від відповідальності є дія непереборної сили, то підставою виплати страховки є настання страхового випадку, яким може виступати і непереборна сила. Різні також суб'єкти, зобов'язані відшкодувати шкоду в першому та другому випадках.

Теорія організаційно-технічної превенції. Її прихильником є В. Варкало [5]. У рамках даної теорії стверджується, що відповідальність без вини власника джерела підвищеної небезпеки обґрунтовується тим, що вона має особливе превентивне значення, виступає в ролі стимулу удосконалення техніки безпеки для власників джерел підвищеної небезпеки, а в результаті призводить до скорочення кількості випадків заподіяння шкоди. Вперше ця думка, хоч і не обґрунтована до кінця, була висловлена М.М. Агарковим. Сумніви викликає те, що така відповідальність стимулює власників джерел підвищеної небезпеки. Оскільки удосконаленням техніки займається не індивідуально кожен власник джерела підвищеної небезпеки, а спеціальні організації, сумнівно, щоб така відповідальність була для власника стимулом.

У науці висловлювалася думка про те, що відповідальність лише «за вину» є несправедливою стосовно потерпілого, тому що його право на відшкодування шкоди стає залежним від обставин, для нього байдужих.

Теорія суб'єктивного ризику. Найбільше висвітлена в працях В.А. Ойгензіхта. Прихильники цієї теорії стверджують: відсутність вини при виникненні відповідальності не означає, що взагалі відсутній який-небудь суб'єктивний чинник, умови цивільно-правової відповідальності. Таким суб'єктивним фактором є ризик правопорушника. Ризик – це такий суб'єктивний стан особи, коли вона усвідомлено допускає з більшою чи меншою ймовірністю можливість заподіяння шкоди у майбутньому, при цьому особа не повинна передбачати неминучість їхнього заподіяння. В.А. Ойгензіхт вважає, що свідоме допущення шкідливих наслідків наближає ризик до вини. У зв'язку з цим він виділяє категорію “винного ризику”, який об'єднує протиправність і психічне ставлення суб'єкта до негативних наслідків, неминучість яких не повинна і не може бути передбачена. На думку О.В. Дмитрієвої, ризик не може бути суб'єктивною умовою відповідальності, подібно вині. Вина і ризик різні за своєю природою. Сутність вини – вільний вибір суб'єктом негативного варіанта поведінки, ризик є радше необхідністю. Ризик свідчить лише про усвідомлений вибір роду діяльності, а не характеризує ставлення особи до своїх протиправних дій [8].

Як бачимо, у жодній з теорій немає достатнього обґрунтування відповідальності без вини. Принцип відповідальності за вину є дійсно провідним принципом цивільно-правової відповідальності, але його не варто абсолютизувати. Встановлюючи відповідальність без вини, закон, очевидно, виходить з необхідності максимальної охорони інтересів потерпілого.

Прихильники відповідальності без вини, вказуючи на необхідність її існування, по-перше, наводять такі аргументи: цивільне законодавство не зможе обійтися без встановлення відповідальності без вини, доки суспільство не візьме на себе обов'язок повного відшкодування випадкових збитків; по-друге, посилаються на те, що цивільно-правова відповідальність носить переважно компенсаційний (поновлюючий) характер і необхідно відшкодувати шкоду потерпілій стороні; по-третє, порівнюють невинність двох осіб: заподіювач шкоди невинний, але він все ж заподіювач і тому зобов'язаний відшкодувати шкоду (збитки) потерпілому (кредитору), який тим паче невинний [2].

Безвинну відповідальність гостро критикувала І.С. Канзафарова [12]. Стосовно першого твердження відповідальності без вини вчена зазначає, що суспільство вже давно і досить вдало застосовує в якості інструмента відшкодування випадкових збитків інститут страхування, який базується на ідеї

розподілу збитків, що виникли у однієї особи, по можливості, між найбільш широким колом суб'єктів. Що ж стосується другого та третього аргументів, то вони викликають низку запитань. Насамперед на підставі яких критеріїв можна визначити ступінь невинності однієї невинної особи відносно іншої невинної особи? Якщо цивільно-правова відповідальність носить переважно компенсаційний характер, чому її репресивна функція так несправедливо діє відносно невинної особи?[12] Тут треба зазначити, що можна порівнювати ступінь винності, але не ступінь невинності. В даному разі зіштовхуються інтереси двох рівноправних невинних учасників правовідносин, тому соціально несправедливо жертвувати інтересами одного на користь іншого. Така ситуація закладена в концепції безневинної відповідальності й не може бути визнана прийнятною [24].

Хоча Д.В. Боброва, розглядаючи питання про відповідальність незалежно від вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, майже повторюючи аргументи, висловлені в свій час О.С. Іоффе, стверджує, що існування зазначеної відповідальності «в сучасних умовах науково-технічного прогресу, ускладнення всіх сторін життя суспільства – важливий правовий інструмент забезпечення соціальної справедливості. Вона зумовлена особливо шкідливими якостями джерел підвищеної небезпеки, оскільки останні в процесі експлуатації не піддаються безперервному і всеосяжному контролю з боку людини. Ніякі спеціальні знання, навички, досвід не дають можливості ні передбачити тих шкідливих наслідків, які настають у конкретній життєвій ситуації, ні запобігти їм. Крім того, відповідальність незалежно від вини стимулює володільців джерел підвищеної небезпеки вживати всіх можливих заходів щодо запобігання заподіяння шкоди, заохочує їх до участі у створенні нової, безпечнішої техніки» [3].

Необхідно зазначити, що аргументи О.С. Іоффе і Д.В. Бобрової співзвучні з ідеєю «підвищення безпеки» М. Рюмеліна, відповідно до якої той, хто своєю діяльністю підвищує безпеку для присутніх вище звичайного рівня, повинен нести і відповідальність за це підвищення [21]

Не погоджуючись з аргументами зазначених авторів, І.С. Канзафарова зауважує, що все ж таки відповідальність без вини суперечить принципу справедливості [14].

Ю. О. Денисов підкреслює, що безвинна відповідальність здатна не тільки дисциплінувати і зміцнювати правопорядок, скільки зменшувати дисципліну і стимулювати беззаконня, бо якщо відповідальність не залежить від вини, то який сенс у прагненні дотримуватися закону [7].

Безвинна відповідальність прямо суперечить цілям, функціям, принципам юридичної відповідальності. Безвинна відповідальність породжує у громадян

тільки неповагу до закону та органів державної влади, які втілюють їх у життя [2].

При цьому слушно, на нашу думку, В. Володарський звертав увагу й на те, що багато з положень концепції цивільної відповідальності без вини суперечать Конституції України [6].

Розвиток безвинної відповідальності обумовив широке застосування страхування найбільшої відповідальності, спрямоване передусім на створення засад для повернення майнової компенсації особі, яка зазнала шкоди внаслідок правопорушення. Тому, на думку М.І. Кулагіна, механізм страхування цивільної відповідальності визнають більш доцільним, аніж відповідальність без вини.

Ми частково підтримуємо думку зазначеного вченого. Так, в Україні Законом «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» введено обов'язкове страхування цивільної відповідальності водіїв. Це дозволяє автовласникам, чия відповідальність застрахована, значно зменшити фінансові ризики та виключити випадки невідшкодування збитків відповідальною особою внаслідок її неплатоспроможності.

Крім того, сьогодні на страховому ринку України стрімко розвиваються нові види страхування цивільної відповідальності, наприклад страхування відповідальності за якість продукції, спрямоване на захист інтересів як споживачів, так і виробників продукції, виконавців робіт (послуг), продавців [17].

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що механізм страхування цивільно-правової відповідальності вдало можна застосовувати у разі заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки, неякісною (дефектною) продукцією. Але повністю відмовлятися від безвинної відповідальності не доцільно і неможливо, оскільки застрахувати усі випадки заподіяння шкоди нереально.

Щодо поняття «відповідальність без вини», то, на нашу думку, цю правову дефініцію треба розглядати через призму поняття цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди. У цивільному законодавстві України відсутнє легальне визначення поняття «цивільно-правова відповідальність» взагалі та «цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди» або «деліктна відповідальність» зокрема. Це дає можливість дослідникам по-різному тлумачити даний термін, надаючи свої визначення цивільно-правової відповідальності та їх обґрунтування [18]. На цьому підґрунті в цивільному праві склалося декілька концепцій цивільно-правової відповідальності, але ми не будемо детально їх розглядати, а лише зазначимо, що вчені визначали цивільну відповідальність через такі поняття, як: санкція [10]; правовідношення

(відповідальність асоціюється з деліктним правовідношенням – деліктним зобов'язанням) [4]; обов'язок [23]; система цивільно-правових засобів [11].

Ми повністю підтримуємо думку вченої О.О. Отраднової, яка визначала поняття цивільно-правової відповідальності, зокрема деліктної, через призму зобов'язання. «Зокрема, деліктна відповідальність, – пише науковець, – це частина змісту деліктного зобов'язання, а саме це обов'язок відповідальної особи відшкодувати заподіяну потерпілому шкоду» [18].

І.С. Канзафарова зазначає, що з позицій догми права, якщо закон передбачає обов'язок однієї особи відшкодувати випадково заподіяні збитки іншій особі, то це обов'язок на принципі ризику і є не відповідальністю, а її моделлю – квазівідповідальністю. Таким чином, сам Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) містить у собі «юридичну неправду», оскільки називає відповідальністю те, що нею не є [12].

О.В. Дмитрієва під безвинною цивільно-правовою відповідальністю має на увазі фактичне відшкодування збитків чи сплату неустойки невинним правопорушником [8] (дає визначення договірної відповідальності без вини).

У своїй дисертації «Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини» К.В. Басін дає визначення відповідальності без вини як обов'язок правопорушника відшкодувати збитки. Вона викликана не бажанням піддати особу, що завдала шкоди без вини, осуду чи покаранню, а прагненням насамперед компенсувати випадково заподіяний збиток. Проте, відшкодовуючи збитки, порушник відчуває певні втрати матеріального і морального плану, що не може не визначатися як несприятливі наслідки, що виникають для особи, яка відшкодовує збитки [2].

Д.Ф. Плачков випадки застосування засобів державно-примусової дії, не засновані на вині, визначав через категорію засобів захисту [20].

О.С. Іоффе відповідальність за випадок, тобто за відсутності вини, яка ґрунтується не на осуді поведінки правопорушника, а на стимулюванні його до здійснення певних дій у майбутньому, визначає як міру цивільно-правової відповідальності [10].

Деякими науковцями відповідальність без вини визнається як виняток, необхідна правова аномалія [22].

З наведених вище позицій вчених дамо таке визначення цивільно-правової відповідальності без вини – це забезпечений державним примусом обов'язок відповідальної особи відшкодувати випадкову (тобто, що ґрунтується на принципі ризику) майнову (матеріальну) та/або моральну шкоду потерпілому.

Говорячи про відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, Г.Л. Пендяга пише, що вживання терміна «відповідальність без вини» є некоректним, правильніше говорити про відповідальність за ризик,

оскільки дійсною умовою притягнення до відповідальності є дія випадку як зворотна сторона юридичного ризику [19]. З даним твердженням вченої можна погодитися, але лише щодо деліктної відповідальності.

З урахуванням існування в цивільних відносинах двох видів зобов'язань – договірних і недоговірних, цілком виправдано поділяти відповідальність без вини на договірну і позадоговірну-деліктну. При цьому під договірною відповідальністю без вини слід розуміти відповідальність, підставою виникнення якої є порушення договірних зобов'язань або норм цивільного законодавства, що регулюють договірні правовідносини (наприклад, ст. 614, частини 2, 3 ст. 950 ЦК України). Позадоговірна відповідальність без вини виникає не з порушення договору, а внаслідок завдання шкоди, тобто з деліктів (статті 1173-1176, 1187, 1209 ЦК України).

На відміну від деліктної, договірна відповідальність без вини виникає в рамках уже існуючих правовідносин, де вже чітко визначені боржник і кредитор, їхні права і обов'язки. Підставою виникнення договірної відповідальності є порушення відносного суб'єктивного права, конкретного обов'язку. За загальним правилом, договірні зобов'язання сторони приймають на себе добровільно. Боржник, укладаючи договір, порівнює або принаймні має порівнювати свої можливості зі змістом прийнятих на себе обов'язків; він усвідомлює характер узятих обов'язків і цілком конкретно передбачає можливість настання відповідальності в разі їхнього порушення. У зв'язку з цим настання договірної відповідальності в переважній більшості випадків позбавлене фактора раптовості, а отже, і ризику.

Таким чином, якщо говорити про відповідальність без вини в цілому (тобто про договірну і позадоговірну-деліктну), то коректніше буде застосовувати поняття не «відповідальність без вини» і не «відповідальність за ризик», а «відповідальність з винятком» як універсальне поняття.

Тепер спробуємо розмежувати такі правові категорії, як «відповідальність без вини» і «відповідальність незалежно від вини», оскільки вони не є тотожними. Яскравим прикладом для розмежування зазначених понять є ч. 1 і 2 ст. 950 ЦК України. Так, якщо за втрату (нестачу) або пошкодження речі, прийнятої на зберігання, зберігач відповідає на загальних підставах, тобто за наявності вини, яка презюмується, то професійний зберігач відповідає за ці порушення, якщо не доведе, що це сталося внаслідок непереборної сили або через такі властивості речі, про які професійний зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати, або внаслідок умислу чи грубої необережності поклажодавця, тобто відповідальність професійного зберігача може настати без вини. Якщо в першому випадку, щоб звільнитися від відповідальності, треба довести, що вини в діях зберігача немає, то в другому випадку звільнитися від такої

відповідальності доказом невинуватості неможливо (доведення невинуватості не буде мати жодного юридичного значення). Звільнитися від такої відповідальності можна лише за умови, якщо буде доведено наявність непереборної сили, таких властивостей речі, про які професійний зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати, умислу покладавця.

Отже, поняття «відповідальність незалежно від вини» більш ширше, ніж поняття «відповідальність без вини», оскільки відповідальність незалежно від вини може настати як за вину, так і без вини (в даному випадку діє принцип презупції вини, тобто заподіювач шкоди завжди вважається винуватим, доки не доведе зворотне. Зазначену презумпцію встановлено насамперед в інтересах найменш захищеної сторони, якою найчастіше є потерпілий, оскільки вона звільняє його від обов'язку доводити вину заподіювача шкоди. Потерпілому достатньо довести лише факт заподіяння шкоди і розмір понесених ним збитків, заподіювач шкоди має можливість довести, що він не є винуватою стороною).

Список використаних джерел:

1. Агарков М.М. Возникновение обязательств из причинения вреда // Гражданское право / Под ред. М.М. Агаркова и Д.М. Генкина. – М.: Юриздат, 1944. – Т. 1. – 419 с.
2. Басін К. В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: дис... канд. юрид. наук. – К, 2006. – 214 с.
3. Боброва Д.В. Зобов'язання із заподіяння шкоди // Цивільне право України. Підручник: У 2 кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В.Боброва, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 504–566.
4. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность : (Очерк истории) / Сергей Никитич Братусь. – М. : «Юрид. лит.», 1976. – 215 с.
5. Варкалло В. Об ответственности по гражданскому праву. – М.: Прогресс, 1978. – 328 с.
6. Володарський В. Цивільна відповідальність без вини та Конституція / В. Володарський // Юридичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 75–76.
7. Денисов А.И. Общая теория правонарушения и ответственности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – 145 с.
8. Дмитриева О.В. Ответственность без вины в гражданском праве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – С.-Петербург, 1996. – 21 с.
9. Дмитриева О.В. Ответственность безвиновно в гражданском праве. – Воронеж, – 1997 – С. 58–59.
10. Иоффе О. С. Общее учение об обязательствах / О. С. Иоффе // Избр. тр.: в 4 т. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – Т. 3.

- 11.Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності/ І. С. Канзафарова. – Одеса: Астропринт, 2006. – 262 с.
- 12.Канзафарова І.С. До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3–4 (7–8). – С. 89–92.
- 13.Канзафарова І.С. Вина як умова деліктної відповідальності в країнах континентальної правової сім'ї // Держава і право: Зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. Вип. 29. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 372–376.
- 14.Красавчиков О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М.: Юрид. лит., 1966. – 200 с.
- 15.Либба И.П. Ответственность железных дорог за целостность груза и срочность доставки. – М., 1924. – 88 с.
- 16.Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности. – М., 1970. – 311 с.
- 17.Никифорак В.М. Страхування цивільної відповідальності за якість продукції // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 131: Правознавство. – Чернівці: Рута. – 2002. – С.55–57.
- 18.Отрадна О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посіб. / О.О. Отрадна. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 240 с.
- 19.Пендяга Г. Л. Відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: дис... канд. юрид. наук. – К, 2008. – 211 с.
- 20.Плачков Д. Ф. Відшкодування шкоди фізичній особі, що потерпіла від злочину, за цивільним законодавством України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук/ Д. Ф. Плачков. – Одеса., 2008. – 181 с.
- 21.Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. – М.: «Статут», 1998. – 353 с. – Сер. «Классика российской цивилистики».
- 22.Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М. : Юридическая литература, 1963. – 286 с.
- 23.Смирнов В. Т., Собчак А. А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. – Л., 1983. – 152 с.
- 24.Философский энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1985. – 848 с.
- 25.Яичков К.К. Система обязательств из причинения вреда в советском гражданском праве // Вопросы гражданского права. – М.: Изд-во МГУ, 1957. – С. 145-200.